سیر تطور آرای فقیهان امامیه پیرامون شئون اراده

سید مصطفی ملیحی[1]
سید محمد صادق موسوی[2]
دکتر سید عبدالرحیم حسینی[3]

چکیده

مطالعه وتأمل در سیرتاریخی و روند تحولات نظریات فقیهی بنیادین پیرامون ماهیّت اراده وشئون مختلف آن ازجمله شیوه های کاربردی در انجام استنباط جامع و پویا ازمتون ومنابع فقهی به شمار می آید، شیوه ای که تاکنون کم تر بدان توجه گردیده یا بهتر است گفته شود پژوهش بنیادینی در این زمینه سامان نیافته است ،از آنجا که مطالعه وتحقیق درتاریخ فقهی اراده برای صاحب نظران و اهل تأمل و تعمق درحوزه مباحث فقه وحقوق امری پوشیده و دور از نظر نیست. و انجام تجزیه و تحلیل های فقهی و حقوقی مقوله اراده منوط به تأمل در این عرصه است،از نگاه این مقاله اراده نسبت به افعال حقوقی و رفتارهای اخلاقی به عنوان ویژگی منحصر به فرد فعل منشأ مسئولیّت آدمی و فصل ممیّز و محصّل انسانیّت انسان درمرحله فعل و عمل ،بلکه مهم ترین نشانه سنجش صحت و بطلان افعال حقوقی ،به رغم اهمیت و جایگاه اراده و مفاهیم مرادف آن چون قصد و رضا حقیقت این عنصرحیاتی پیوسته محل بحث و نزاع اندیشمندان عرصه فقه وحقوق بوده و هست،امری که معنا بخش همه تعهدات ،التزامات والزامات ناشی ازشخصیت های حقیقی وحقوقی است.اگر به دامنه های اختلاف آرای صاحب نظران پیرامون اراده توجه عمیق تری داشته باشیم،اغلب اختلافات و تفاوت نظرات برخاسته از تفاوت ها و تمایزها در مبانی فکری است.که در تاریخ فقهی و سیرتطور آن می توان دست کم سه مرحله نظری و بنیادین را مورد تأکید قرارداد.

کلید واژه ها:اراده،قصد،تطورات،رضا،اشتباه، فقهیان امامیه.

۱ - دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی دانشگاه خوارزمی s.mostafa.malihi@gmail.com
۲- دانشیار فقه و حقوق خصوصی دانشگاه خوارزمی
۳- استاد دانشگاه تهران، پردیس فارابی

مقدمه

برای بررسی ماهیّت شناسانه از اراده لازم است ابتدا تبار این مسئله مورد باز اندیشی و واکاوی قرار گیرد. روند منطقی تحقیقات پیرامون مسئله اراده به عنوان فراگیرترین مبنای همه مسائل حقوقی وکیفری درابعادحقوقی وفقهی آن مقتضی آن است تا بررسی دراین زمینه به اصول علمی ومنطقی متقن وتاریخمند وثمربخشی استوار گردد،تا ازآسیب های جدّی مباحث پراکنده وبعضاً بی مقدمه یا غیرمتناسب با آموزه های فقهی درامان مانده وافق نوینی در این عرصه گشوده شود.از این رولازم است درمطالعات پیرامون اراده ومسائل مرتبط با آن برسیرتطورآرا و اصول و قواعد تعریف شده ای تأکید نمودکه براساس آن ها می توان به نتایج وثمرات ودست آوردهای جدیدفقهی وحقوقی دراین زمینه دست یافت ودر عین حال نظربه ابعادمختلف مبحث واشتراکات علوم دیگر بامباحث فقهی مرتبط دراین زمینه ضمن مطالعه ای جامع وهمه جانبه ازخلط مباحث کلامی وفلسفی با مباحث فقهی وحقوقی نیز جلوگیری نمود.طبیعی است درچنین حالتی اتّخاذ شیوه ای که بتواند جوابگوی این مهم باشدنیازمند دقّت وتأمّل مضاعف است.درتاریخ فقه امامیه ازجمله عوامل رافع مسئولیت های حقوقی وکیفری فقدان اراده یاوجود عیوب وایرادات پدید آمده در آن است،ازاین روتشخیص عمل دارای شرایط لازم به عنوان اقدام حقوقی وتعریف شده دربسیاری ازموارد امری ساده وسهل است ،لیکن درمواردی بحث پیرامون اشتباه امرارادی دارای شرایط باامرغیرارادی است،مواردی که تشخیص آن هاازیکدیگرنیازمند شناخت اصول و قواعدحاکم برمواضع اشتباه ومواردداختلاف نظراست،تاازاین طریق تمام بودن یاناتمام بودن وبطلان یک عمل به ظاهرحقوقی را تعیین نمائیم،آن چه ازبررسی پیرامون آثارمکتوب درحوزه اراده برمی آیداین است که کوشش های صاحب نظران برغم تلاش های ارزنده فقهی وحقوقی انجام شده،دراین زمینه دست کم ناتمام بوده ونیازمند بازپژوهی مجدّداست.که درراستای تحقق این مقصدمهم بررسی تاریخی پیرامون نظرات مطرح دراین زمینه راشیوه ای مناسب دانسته ایم.

۱ - ازقرن چهارم الی قرن ششم هجری

سخن ازاراده ،ماهیت ،عناصرسازنده،آثارمدنی وکیفری مترتب برآن سابقه ای دیرینه دارد،به گونه ای که اگربه تاریخ فقهی این مسئله نگاه کنیم بحث دراین زمینه به عصرفقه روائی ومأثوربرمی گردد.ازمیان نخستین فقیهان ومتکلمان شیعی، شیخ صدوق(م۳۸۱ه.ق) درعلل الشرایع (۱/ ۲۵٤) شیخ مفید(م٤۱۳ ه.ق) درکتاب أوائل المقالات في المذاهب و المختارات (ص ۱۰۲).سیدمرتضی علم الهدی(م٤۳٦ه.ق) دررساله ای تحت عنوان "مسألة فی الارادة" (نجاشی،۳۳۹) وآثاری چون

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

جمل العلم والعمل (همو، ۳۰) ورسائل الشریف المرتضی بامطرح نمودن بابی تحت عنوان "مسائل تتعلق بالارادة"(همو،رسائل،۱/ ۳۷۰) ومسئله ای باعنوان" في الدلالة على أن القدرة يجب أن تتقدم الفعل" درکتاب الذخيرة في علم الكلام (ص ۸۸) ابوالصلاح حلبی (م٤٤٧ه.ق)درمسئله ای تحت عنوان فی التکلیف واردة المکلف درکتاب الکافی (ص ۵۵) ودرمسئله "حقيقة التكليف " در کتاب تقریب المعارف.(ص ۱۱۲) هریک گام های نخست رادرتبیین وتفسیرماهیت اراده منشأبرای مسئولیت های مدنی وکیفری رابراداشتندوتعریف منظم،منطقی وعلمی درخورمباحث مختلف فقهی ازاراده ومسائل مرتبط با آن ارائه نمودند.

دردوره بعدوازعصرشیخ الطائفه طوسی(٤٦٠ه.ق)سخن پیرامون اراده وتوجه به اختلاف مبانی وتأثیرات ناشی ازتفاوت نظرات درماهیت وعناصراساسی اراده دراستنباط احکام وقوانین شرعی شکل جدّی تری به خودگرفته وازالزامات انکارناپذیرآموزه های فقهی شمرده شد.وی در الاقتصاد الهادي إلى طريق الرشاد،ضمن فصل های" في الاستطاعة و بيان أحكامها" (ص ۵۹) و" التكليف و جمل من أحكامه"(همانجا،٦١) ودرکتاب الخلاف، ابتدادرمسئله" محل النية القلب دون اللسان" (ص۱/ ۳۰۸) وسپس به مناسبت درمسئله" لو اختلعا على مجهول" (همانجا، ٤/ ۳۳٤) و" متى اختلفا في النقد و اتفقا في القدر و الجنس" (همانجا،٤/ ۳۳۵) ودرالرسائل العشر (ص ۷٦) والمبسوط فی فقه الامامیة.(٤/۳٤۹) وبه تناسب مباحث درسایرآثارفقهی،کلامی واصولی خودمطالب مبسوط ومشروحی راپیرامون مسائل ناظربه اراده عنوان نموده است،پس ازشیخ طوسی قاضی ابن براج(م٤٨١) درکتاب المهذّب (۲/ ۲٦۹) وجواهرالفقه یاالعقائد الجعفریه (ص ۲٤٦) وحلبی(م قرن ششم هجری) در إشارة السبق إلى معرفة الحق. (ص ۱۷) و امین السلام طبرسی (م٥٤٨ه.ق)در المؤتلف من المختلف بين أئمة السلف.(۱/ ۱۰۱ و ۲/ ۱۷۸) و قطب راوندی درفقه القرآن (۱/ ۱۰۲) ابن زهره(م٥٨٥ه.ق) در غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع (ص ۵۸) در تبیین ماهیّت اراده،اقسام وبایسته های مسئولیّت آفرین آن با تأکیدبرآموزه های مکتب فقهی واصولی شیخ طوسی تجزیه و تحلیل هایی متناسبی راارائه نموده اند.درنیمه دوّم قرن ششم هجری تحلیل پیرامون مسئله توسط ابن شهرآشوب(م٥٨٨ه.ق)شکل عمیق تر وجنبه عقلانی تری به خودگرفت وی دراثرمعروف متشابه القرآن ومحکمه درمقاطع مختلف به ویژه درفصلی باعنوان"فصل فی الارادة" (۱/ ۱۸٤) ضرورت کنکاش مستقل پیرامون مبحث رایادآورشد وبنیان جدیدی دراین عرصه بنانهاد.پس ازوی ابن ادریس حلی(م۵۹۸) فقیه نکته سنج ومتأمّل قرن ششم

هجری درآثارمختلف خود ازجمله در أجوبة مسائل و رسائل في مختلف فنون المعرفة درمبحث قصدونیّت (ص ۲۷) و السرائر الحاوی فی تحریرالفتاوی.(۲/ ۹۸)

۲- ازاوایل قرن هفتم تا قرن دهم هجری

دراوایل قرن هفتم هجری شخصیت برجسته فقهی به نام کیدری(م٦١٠ه.ق) درکتاب خود إصباح الشيعة بمصباح الشريعة (ص ۱۳۷) بحث پیرامون اراده واردمرحله تاریخی جدیدی نمود .درامتدادهمین قرن فاضل آبی(زنده به سال٦٧٢ه.ق) در كشف الرموز في شرح مختصر النافع (۲/ ٦٦) ومحقق حلی(م٦٧٦) درالرسائل التسع (ص ۱۸۷) و شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام ازجمله درمسئله" لو اتفقا على ذكر القدر دون الجنس و اختلفا في الإرادة" (۱/ ٤۳) و در کتاب المختصر النافع في فقه الإمامية ودیگرآثارگران سنگ خود، پایه های بحث وتأمل درباره قصدواراده رابه شکل تعریف شده تری واردعرصه مباحث فقهی نمودند،ومبانی وشیوه ایشان اساسی برای بحث های آتی دراین حوزه گردید. ازمیان آثارفقهی به طبع رسیده نخستین اثری که پس ازمحقق حلّی،به تفصیل ودرابواب مختلف این مبحث با جدّیّت وتفصیل بیشتر موردتوجه قرارداده است کتاب "جامع اخلاف والوفاق "ازسبزواری،علی مؤمن است(محدود ۷۰۰ه.ق).که اولین مباحث تطبیقی مرتبط با اراده را ازمنظرفقه امامیّه واهل سنّت مورد توجه قرار داده است.پس ازوی علامه حلّی،حسن بن یوسف بن مطهراسدی(م۷۲٦ه.ق) درآثارمختلف خود ازجهات وجوانب گوناگون مسائل مربوط به این مبحث را محل توجه قرارداده ومباحث ارزنده ای را مطرح ساخته است، ازجمله در" أجوبة المسائل المُهَنّائية" (ص ۵۱) ، "تبصرة المتعلمين في أحكام الدين " (ص ۱۲۸) ،" تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية" (۲/ ۱۱٦)،"تذكرةالفقهاء" (۱۵/ ۳۰۳) ،" تلخيص المرام في معرفة الأحكام " (ص ٦۳) ،" قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام" (۲/ ٤۲۰ و ۳۹۸)،" مختلف الشيعة في أحكام الشريعة " (۵/ ۸۵ و ٦/ ۲۹٦ و ۸/ ۲٦۹) ،" منتهى المطلب في تحقيق المذهب" (۱۵/ ۲۱۷) و" نهاية الإحكام في معرفة الأحكام " (۲/ ۱۷٤). پس از علامه حلی ابتدا فرزند وی فخرالمحققین(م۷۷۱ه.ق) در" إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد" (۳/ ۲۹۲) و سپس شهید اول عاملی، شهید اول، محمد بن مکی (م۷۸٦ه.ق)دربرخی آثارخودازجمله در"القواعدوالفوائد"برخی ازفصول وقواعداین کتاب را به مقوله ارده اختصاص داده است.(۱/ ۵۱) و نیز در" الدروس الشرعية في فقه الإمامية " (۲/ ۲٤۱) و" ذكرى الشيعة في أحكام الشريعة " (٤/ ۳۰۱) در فاصله زمانی پس ازشهیداول تاشهید ثانی فقیهانی پابه عرصه استنباط نهاده اند که ازمیان آن ها برخی مباحث مستقل وجامعی پیرامون مبحث اراده

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

ومباحث تابعه آن چون قصدورضا وعیوب اراده ارائه نموده اندکه ازمیان آن هامی توان به برخی بزرگان مانند؛ شمس الدین محمد بن شجاع القطّان حلّی(زنده به سال ۸۳۲ه.ق)دراثرارزشمند" معالم الدين في فقه آل ياسين دورة فقهية كاملة على وفق مذهب الإمامية" (۱/ ۲۲۳) و ابن فهدحلّی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی(م۸٤۱ه.ق)درمجموعه رسائل موسوم به"الرسائل العشر" (ص ۱۲۱) و صیمری، مفلح بن حسن(محدود۹۰۰ه.ق) در" غاية المرام في شرح شرائع الإسلام"(۲۰۰/۳). دقّت نظرات قابل توجهی را کاربسته است.

۳- ازقرن دهم هجری تاعصرکنونی

عاملی، کرکی، محقق ثانی، علی بن حسین(م۹٤۰ه.ق) در" جامع المقاصد في شرح القواعد" (۵۱۲/۲) و"رسائل فقهیه" (۱/ ۱۲۳) هر کدام از این صاحب نظران تأملا ت ارزنده ای دراین زمینه به ثمررسانده اند،سخن از اراده ومباحث تابعه آن درعهد شهید ثانی،زین الدین بن علی(م۹٦۹ه.ق) مانند بسیاری ازمباحث ومطالعات بنیادین فقهی واصولی فرآیندجدیدی را تجربه نمود وگستره آن به حوزه های نوینی از اندیشه فقهی کشیده شدودرنتیجه مباحث وچشم اندازهای نووبی سابقه پیش روی جویندگان بحث دراین باره گشوده شد. وی ابتدادرکتاب ارزشمند"تمهیدالقواعدالاصولیه"سخن ازماهیت قصدواراده رابه نحوجدّی تری مطرح ساخت.(ص ٤۵) وپس ازآن در"مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام" (۸/ ۱۳) و"فوائدالقواعد" (ص ۲۲٦ به بعد) مسائلی از اراده ومفاهیم مرتبط با آن را ازحیث استنباطی وثمرات مترتبباختلاف دیدگاه ها مورد توجه وتأمل قرارداد.وعمده ترین واساسی ترین نظریات خودرا که پایه ای برای بسیاری ازدیدگاه های پس ازوی قرارگرفت را در کتاب"الرضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية"ارائه نمود. (۷/ ۲۰٤ و ۱۹/٦) پس ازشهیدثانی ازجمله فقیهانی که مبحث قصدواراده را باموضوعیّت واهمیّت خاص آن موردبحث قرارداد، فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی(۱۰۹۱ هـ. ق)درکتاب با اهمیت نقطه عطف تاریخ فقه وفقاهت" مفاتيح الشرائع"است که ضمن آن آثاروضعی وتکلیفی مترتب به عیوب اراده به تفصیل موردبحث قرارداده شده است.(۱/ ۲۵۵) فیض درادامه تحقیقات خودپیرامون اراده درکتاب "الوافی "نظرخودرا به روایات مرتبط با مقوله اراده وعیوب آن معطوف نموده ودسته بندی وتجزیه تحلیل نووقابل ملاحظه ای از این روایات ارائه نموده است. (۱۷/ ۷٦۳ و ۲۳/ ۱۱۰۹) چنان که پس ازوی شیخحرعاملی،محمدبن الحسن(م۱۱۰٤ه.ق)دردائرةالمعارف احادیث فقهی " تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة" (۲۲/ ۸٦ و ۲۳/ ٤۱) منظومه بحث روائی پیرامون اراده ومسائل آن را کامل ترنموده،ورویکردنوینی ازحیث تقسیم بندی روایات

براساس مباحث اراده ارائه نموده است.همان گونه که مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی(م۱۱۱۰ه.ق) در کتاب " مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول" (۲۱/ ۲۱۵ و ۳۱۷) این روش بحث پیرامون اراده را با تعمق ،تأمل وتحلیل بیشتری درپیش گرفت ودرقالب بررسی روایات اراده وعیوب ناظربه آن، به نقدوبررسی برخی دیدگاه های مطرح شده پرداخته است.چندی بعد بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (م۱۱۸٦ه.ق) دردائرة المعارف فقهی " الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة" (۱۸/ ۳۷۳ و ۲۵/ ۱٦۳) مباحث بدیعی درحوزه مباحث اراده مطرح ساخت که پیش ازوی بی سابقه است ،مباحثی که نقطه عطفی درتاریخ مباحث اراده به شمار می آید وکمتر به آن هاتوجه شده است،اندکی پس ازوی فقیه اخباری میانه رو بحرانی، آل عصفور، حسین بن محمد (م۱۲۱٦ه.ق)درآثاری چون" الأنوار اللوامع في شرح مفاتيح الشرائع" (۱۱/ ۲٦۳) و" عيون الحقائق الناظرة فی تتميم الحدائق الناضرة" (۲/ ۱۹) ضمن تمایل به آموزه های فقه استدلالی به تکمیل اندیشه های شیخ یوسف بحرانی درساحت های مختلف من جمله مباحث اراده پرداخت. دراوایل قرن سیزدهم هجری اتفاق بدیعی درتاریخ مباحث فقهی به ویژه مسائل مربوط به اراده رخ داد وعاملی، سید جواد بن محمد حسینی (م۱۲۲٦ه.ق) باتألیف اثرگران سنگ فقهی خود یعنی" مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلاّمة" (۱۷/ ۳۱۲) ضمن احصاء آراء وانظارمطرح ودرخورتوجه پیرامون اراده به تجزیه وتحلیل ونقدوبررسی آن ها همّت گمارد. به تبع وی نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی(م۱۲٤۵ه.ق) در" مستند الشيعة في أحكام الشريعة" (۱۰/ ۳۱۹) و سایرآثارفقهی واصولی خودمباحث فقهی وبحث پیرامون اراده را وارد مرحله جدیدی نمود وتحلیل ونظریه ای ارائه نمود که هیچ فقیه متأخری دراندیشه پیرامون اراده خودرا بی نیاز ازآن ها ندیده است. ازسوی دیگرفقیه معاصرنراقی، سید میر عبد الفتاح بن علی حسینی(م۱۲۵۰ه.ق)فقیه محققی است که باتدوین مجموعه قواعدفقهی"العناوین الفقهية"احتمالات ونظریات مختلف درباب اراده را گردهم آورده وضمن تجزیه وتحلیل آ نها قواعد مرتبط با اراده چون "العقودتابعةللقصود" (۵۲/۲)،" قاعدة رفع التكليف عن المكره، و بيان ما استثني منها" (۲/ ۷۰۳). در نیمه اول قرن سوم هجری فقیهی پابه عرصه تحقیقات فقه نهاد،که جریان استنباط فقهی رابه طورکلی متحول ساخته ووارد مرحله نوینی نمود،صاحب دائره المعارف بزرگ فقهی"جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام"محمد بن الحسن نجفی(م۱۲٦٦ه.ق)وی درجای جای این اثرفقهی ،بامحورقراردادن نظریات محقق صاحب شرایع الاسلام وتجمیع وتدوین کامل دیدگاه های مطرح درعصرخودوپیش ازآن مبحث اراده را درشئون مختلف آن به میزانی بیش از آن که انتظارمی رفته است متحول نمود. (۲/ ۵٦) هنگامی که

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

قرن سوم هجری به نیمه دوم خودرسیده بود،تاریخ فقه باآثاروتحقیقات تازه یافت وعمیق بزرگ ترین نابغه خود به ویژه درحوزه آموزه های فقه مدنیومباحث قصدواراده مواجه گردد،شیخ انصاری ،مرتضی بن محمدامین(م۱۲۸۱ه.ق)بانگارش کتاب المکاسب،مقوله اراده ومفاهیم فقهی وحقوقی مرتبط با آن چون قصد،اکراه،اضطرار،اختیاررا باتأکیدبرمناسبات واختلافات وتفاوت های آن هادرحوزه فقه واستنباط باتعمق وتأمل بی سابقه ای مواجه ساخت، (انصاری، ۳/ ۳۲۸) به گونه ای نوآوری های وی دراین زمینه آراءوانظار پیشینیان وپسینیان را تحت الشعاع قرارداده وبه حاشیه راند.وتا به امروز آن چه دراین زمینه گفته شده ونوشته می شود،ازدوحال خارج نیست یا حاشیه وتوضیحی بردست آوردهای گران سنگ اوست یا این که،الهام گرفته ومنبعث ازآن ها می باشد.به تبع شیخ انصاری وظهوروبروز علمی ایشان درساحت تفقه واستنباط ،شاگردانی ازمحضر فیض اوبرخاسته اندکه،هریک سخنی تازه ودیدگاهی متفاوت بااستادخوددراین زمینه دارند،لیکن به پاس عظمت استادوتکریم منزلت علمی وی، آن چه بیان نموده وپژوهش کرده اند را درقالب تحشیه وتوضیحی برکتاب المکاسب استادخودارائه نموده اند.

درمطلع فقیهان برجسته ازشاگردان مکتب فقهی شیخ انصاری ،سید محمدکاظم یزدی (م۱۳۳۷ه.ق)بانگارش "حاشیه المکاسب"در مواردی ازمباحث پیرامون اراده نخستین نقدوبررسی ها در زمینه آراء استاد خود را مطرح نمود. (۱/ ۱۱۶) و زوایای ناگفته ای ازاین مقوله را مطرح ساخت که تابه امروز محل مراجعه وتحقیق اندیشمندان ومحققان حوزه فقه وحقوق است.درمرتبه بعد لازم است ابتدا به آخوندخراسانی،محمدکاظم بن حسین(م۱۳۲۹ه.ق)در"حاشیه المکاسب"وی اشاره کنیم که رویکرد مباحث وتحقیقات وی دست کم درمقوله قصد واراده صبغه ای انتقادی از دیدگاه های پیشینیان واستادوی شیخ انصاری دارد. (همانجا، ٤٧) در امتداد این روند مطالعاتی وپژوهش های انجام یافته پیرامون اراده ومباحث مرتبط باآن تأثیرگزارترین شخصیت های فقهی واصولی از مکتب آخوند خراسانی برخاسته اندکه ازمیان ایشان به ناچاربایدازبزرگی چون محقق ایروانی،علی بن عبدالحسین نجفی(م۱۳٥٤ه.ق)نام برد که در"حاشیه المکاسب"خود مفاهیمی چون قصداختیار،اشتباه واراده را مورد باز اندیشی قرارداد. (ایروانی، ۱۰۷/۱) و همزمان با وی میرزای نائینی،شیخ محمدحسین(م۱۳٥٥ه.ق)درآثارمختلف خود من جمله در"المکاسب والبیع" (۱/ ٤۰٤) و"منیة الطالب" (۱/ ۱۷٦) ،و شیخ محمدحسین اصفهانی(م۱۳٦۱ه.ق)در"حاشیة کتاب المکاسب" (۲/ ۲۹) و میرزاعلی کزّازی معروف به آقاضیاءالدین عراقی(م۱۳٦۱ه.ق)درآثارومقالات مختلف من جمله "شرح تبصرة المتعلمین" (۳/

۹۳) ،میرفتاح شهیدی تبریزی (م۱۳۷۲ه.ق)در"هدایة الطالب الی اسرار المکاسب" (۱/ ۱۱۳)،حجت کوه کمره ای،سیمحمدبن علی(م۱۳۷۳ه.ق)در"کتاب البیع" (ص ۲٤) هر یک به نوبه خودپایه های مطالعات نوین فقهی وحقوقی درموضوع سخن را پی ریزی کردند.درواپسین سال های قرن سیزدهم هجری بودکه، سیدمحسن حکیم(م۱۳۹۰هـوق)ضمن مباحث وآثارمختلف ازجمله در "نهج الفقاهة" (ص ۱۹) تحقیقات انتقادی پیرامون نظریات نیاکان علمی خود درباره اراده را نهادینه نمود وباپرورش شاگردانی چون محقق خوئی،سیدابوالقاسم بن سیدعلی اکبر(م۱٤۱۳ه.ق)وسایربزرگان ازفقهای معاصرنظریاتی درباب اراده ارائه نمودند که تابه امروز مأخذ عمده وبی بدیلی برای مطالعات فقهی وحقوقی درباب اراده به شمار می آیند. بااین همه این دست آوردها باظهورنابغه تاریخ فقه وقاعده نگاری درباب آموزه های فقهی یعنی علامه بجنوردی ،سیدحسن بن آقابزرگ موسوی (م ۱۳۹٥ه.ق)مواجه گشت که با تحقیق ونگارش نخستین دائرة المعارف قواعدی فقهی باعنوان"القواعد الفقهیة" (۳/ ۱٤۷) مسائل باب اراده را به گونه منظم وبا ترکیب وتبوبی بی سابقه وتأثیر گزار درمطالعات وتحقیقات آیندگان پژوهش نمود.واگرازسایر پژوهش های این مقطع ازتاریخ فقه عبورکنیم ،بااندیشه های بنادین،منطقی،منظم وعمیق وحساب شده ای درباب اراده مواجه می شویم که برای نخستین بارازسوی حضرت امام خمینی(م۱٤۰۹ه.ق) دربسیاری ازآثار ایشان ازقبیل"کتاب البیع" (۲/ ۷٥) و دیگر تقریرات ازدروس وی منعکس است.سخن دراین باب سرفصل بسیاری ازاندیشه های فقیهان وحقوقدانان معاصراست که به تناسب مباحث ازتحقیقات ارزنده هریک از آنان بهره لازم گرفته شده،وبه اقتضای مبحث وبارعایت جانب امانت برخی ازاین نظریات مورد بازاندیشی انتقادی قرارگرفته است.لیکن از مهم ترین صاحب نظران وآثارمعاصر که درهرمطالعه فقهی وحقوق ی پیرامون اراده ناگزیر از مراجعه به آن هاهستیم لازم است از این بزرگان و آثارماندگارآن هاکه سهم غیر قابل انکاری درتاریخ مبحث اراده دارند نام ببریم:استادمسلّم فقه وحقوق معاصرحضرت آیت الله سیدمحمد موسوی بجنوردی درکتاب ارزشمند"قواعدفقهیّه "وسایر آثارومقالات؛ حضرت آیت الله دکترسید مصطفی محقق داماددراثر ارزشمند" قواعدفقه مدنی" ودیگرکتب ومقالات ؛ محقق صاحب نظرواستاد نظریات نوآمدوبنیادین درحوزه حقوق کنونی کشورهای اسلامی دکترسیدمحمدصادق موسوی درکتاب"مبانی نظری جهل واشتباه وآثارآن براعمال حقوقی"وسایرآثار وپژوهش های ارزنده؛دکترناصرکاتوزیان به ویژه در"دوره حقوق مدنی"؛دکترجعفری لنگرودی در"تأثیراراده درحقوق مدنی"وسایرآثاروصاحب نظرانی که محور مطالعات وتحقیقات حقوقی

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

خودرا شرح وتفسیر قانون مدنی ایران قرارداده اند،هریک به تناسب مبحث اراده نوآوری های ارزنده ای دراین زمینه دارند.

نتایج مقاله

ازنگاه تاریخی به سیر تطوردیدگاه ها پیرامون ماهیّت اراده می توان به این نتیجه رسید که،ماهیّت قصدواراده ومفاهیم اساسی مرتبط با آن ها نظیرعلم به تکلیف وموضوعات،جهل واشتباه ،کلیدی ترین عناوین مورد توجه فقیهان درمباحث عقود،ایقاعات وجزائیّات ازاحکام اند،که با توجه به ضرورت ها وبایسته ها تحقیقات وتألیفاتی که به منظور شناسایي مناسب عرصه های مختلف احکام وموضوعات فقهی ازاراده صورت پذیرفته ،تفاوت دیدگاه هادرمبانی وبرداشت ها موجب گردیده آرای ارائه شده دراین زمینه تأثیرات مستیقمی برامر استنباط داشته باشند،ازاین رو بایستگی توجه به این تفاوت نظرات در دست یابی به احکام وقوانین مرتبط با مقوله اراده ازضرویات مبحث اراده درفقه وحقوق است.

منابع

۱- قرآن کریم

۲- آبی، فاضل، حسن بن ابی طالب یوسفی، کشف الرموز في شرح مختصر النافع، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۷ق.

۳- احسایی، ابن ابی جمهور، محمد بن علی، الأقطاب الفقهیة علی مذهب الإمامیة- درر اللآلئ العمادیة في الأحادیث الفقهیة، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی،۱٤۱۰ق.

٤- اسکافی، ابن جنید، محمد بن احمد کاتب بغدادی، مجموعة فتاوی ابن جنید، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱٦ق.

٥- اردبیلی،احمد بن محمد،مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۰۳ق.

٦- اصفهانی، فاضل هندی، محمد بن حسن، کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحکام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱٦ق.

۷- انصاری مرتضی، القضاء و الشهادات، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری،۱٤۱٥ق.

۸- همو، کتاب المکاسب المحرمة و البیع و الخیارات،قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری،۱٤۱٥ق.

۹- بحر العلوم، محمد بن محمد تقی، بلغة الفقیه، تهران: منشورات مکتبة الصادق،۱٤۰۳ق.

۱۰- بحرانی، آل عصفور، حسین بن محمد، سداد العباد و رشاد العباد، قم: کتابفروشی محلاتی،۱٤۲۱ق.

۱۱- بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، الحدائق الناضرة في أحکام العترة الطاهرة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۰٥ق.

۱۲- بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل، حاشیة مجمع الفائدة و البرهان، قم: مؤسسة العلامة المجدد الوحید البهبهاني،۱٤۱۷ق.

۱۳- حائری، سید علی بن محمد طباطبایی، ریاض المسائل في تحقیق الأحکام بالدلائل،قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام،۱٤۱۸ق.

۱٤- حلبی، ابو الصلاح، تقی الدین بن نجم الدین، الکافي في الفقه، اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیر المؤمنین علیه السلام،۱٤۰۳ق.

۱٥- حلبی، ابن ابی المجد، علی بن حسن، إشارة السبق إلی معرفة الحق، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱٤ق.

۱٦- حلبی،ابن زهره،حمزة بن علی حسینی، غنیة النزوع إلی علمي الأصول و الفروع، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام،۱٤۱۷ق.

۱۷- حلّی،ابن ادریس،محمد بن منصور بن احمد، السرائر الحاوي لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۰ق.

۱۸- حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام في مسائل الحلال و الحرام، قم: مؤسسه اسماعیلیان،۱٤۰۸ق.

۱۹- همو، المختصر النافع في فقه الإمامیة، قم: مؤسسة المطبوعات الدینیة،۱٤۱۸ق.

۲۰- همو، المعتبر في شرح المختصر، قم: مؤسسه سید الشهداء علیه السلام،۱٤۰۷ق.

۲۱- همو، نکت النهایة- النهایة و نکتها، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۲ق.

۲۲- حلّی، یحیی بن سعید، الجامع للشرائع، قم: مؤسسة سید الشهداء العلمیة،۱٤۰٥ق.

۲۳- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، إرشاد الأذهان إلی أحکام الإیمان، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۰ق.

۲٤- همو، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام،۱٤۲۰ق.

۲٥- همو، تذکرة الفقهاء، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام،۱٤۱٤ق.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

۲۶- همو، قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۳ق.
۲۷- همو، مختلف الشيعة في أحكام الشريعة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۳ق.
۲۸- همو، منتهى المطلب في تحقيق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية،۱٤۱۲ق.
۲۹- همو، نهاية الإحكام في معرفة الأحكام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام،۱٤۱۹ق.
۳۰- حلّی، فخرالمحققین، محمد بن حسن بن یوسف، إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد، قم: مؤسسه اسماعیلیان،۱۳۸۷ق.
۳۱- حلّی، مقداد بن عبد الله سیوری، التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی- ره،۱٤۰٤ق.
۳۲- همو، كنز العرفان في فقه القرآن، قم: انتشارات مرتضوی،۱٤۲٥ق.
۳۳- همو، نضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی،۱٤۰۳ق.
۳٤- حلّی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی، المقتصر من شرح المختصر، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية،۱٤۱۰ ق.
۳٥- همو، المهذب البارع في شرح المختصر النافع، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۰۷ق.
۳٦- حمیری، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام،۱٤۱۳ق.
۳۷- خاتون‌آبادی، محمد، اسماعیل، خواجوئی، الرسائل الفقهية،قم: دار الكتاب الإسلامي،۱٤۱۱ق.
۳۸- خراسانی، آخوند محمد کاظم بن حسین، حاشية المكاسب،تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،۱٤۰٦ق.
۳۹- خمینی، سید روح الله موسوی، کتاب البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ،۱٤۲۱ق.
٤۰- خویی، سید ابو القاسم موسوی، المكاسب- مصباح الفقاهة، م، محمد علی توحیدی، قم، بی تا.
٤۱- دیلمی، سلاّر، حمزة بن عبد العزيز، المراسم العلوية و الأحكام النبوية في الفقه الإمامي، قم: منشورات الحرمين، ۱٤۰٤ق.
٤۲- رسالة في المهر، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید- رحمة الله علیه، قم،۱٤۱۳ق.
٤۳- سبزواری، علی مؤمن، جامع الخلاف و الوفاق بين الإمامية و بين أئمة الحجاز و العراق،قم،۱٤۲۱ق.
٤٤- سبزواری، محقق، محمد باقر بن محمد مؤمن، كفاية الأحكام،قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۲۳ق.

٤٥- شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی، الانتصار في انفرادات الإمامية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱٥ق.
٤٤- همو، رسائل الشريف المرتضى، قم: دار القرآن الكريم،۱٤۰٥ق.
٤٦- صدوق، محمّد بن علی، علل الشرائع،قم: کتابفروشی داوری، ۱۳۸٦ق.
٤۷- همو، معاني الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱٤۰۳ق.
٤۸- همو، المقنع، قم: مؤسسه امام هادی علیه السلام،۱٤۱٥ق.
٤۹- صیمری، مفلح بن حسن(حسین)، تلخيص الخلاف و خلاصة الاختلاف- منتخب الخلاف، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی،۱٤۰۸ق.
٥۰- همو، غاية المرام في شرح شرائع الإسلام، بیروت: دار الهادي،۱٤۲۰ق.
٥۱- طرابلسی، ابن براج، قاضی، عبد العزیز، المهذب، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۰٦ق.
٥۲- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، الاجتهاد و التقليد(العدَّة في أصول الفقه)،قم: چاپخانه ستاره،۱٤۱۷ق.
٥۳- همو، الخلاف، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۰۷ق.
٥٤- همو، الرسائل العشر، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱٤ق.
٥٥- همو، المبسوط في فقه الإمامية، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية،۱۳۸۷ق.
٥٦- همو، النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بیروت: دار الكتاب العربي،۱٤۰۰ق.
٥۷- طبرسی، امین الإسلام، فضل بن حسن، المؤتلف من المختلف بين أئمة السلف، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية،۱٤۱۰ق.
٥۸- طوسی، محمد بن علی بن حمزه، الوسيلة إلى نيل الفضيلة، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی،۱٤۰۸ق.
٥۹- عاملی، شهید اول، محمد بن مکی، الدروس الشرعية في فقه الإمامية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،۱٤۱۷ق.
٦۰- همو، غاية المراد في شرح نكت الإرشاد، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم،۱٤۱٤ق.
٦۲- همو، القواعد و الفوائد، قم: کتابفروشی مفید،بی تا.
٦۳- همو، اللمعة الدمشقية في فقه الإمامية، بیروت: دار التراث- الدار الإسلامية،۱٤۱۰ق.
٦٤- عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، تمهيد القواعد الأصولية و العربية لتفريع قواعد الأحكام الشرعية، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم،۱٤۱٦ق.
٦٥- همو، حاشية شرائع الإسلام، عاملی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم،۱٤۲۲ق.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]

٦٦- همو، رسائل الشهيد الثاني، قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامی حوزه علميه قم،١٤٢١ق.

٦٧- همو، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية،قم: كتابفروشی داوری، ١٤١٠ق.

٦٨- همو، فوائد القواعد، عاملی، قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامی حوزه علميه قم،١٤١٩ق.

٦٩- همو، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية،١٤١٣ق.

٧٠- عاملی، بهاء الدين، محمد بن حسين و ساوجی، نظام بن حسين، جامع عباسی و تكميل آن، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم،١٤٢٩ق.

٧١- عاملی، سيد جواد بن محمد حسينی، مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلاّمة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم،١٤١٩ق.

٧٢- عريضی، علی بن جعفر عليهما السلام، مسائل علي بن جعفر و مستدركاتها، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤٠٩ق.

٧٣- عمانی، حسن بن علی بن ابی عقيل حذّاء، حياة ابن أبي عقيل و فقهه،١٤١٣ق.

٧٤- همو، مجموعة فتاوى ابن أبي عقيل، قم،بی تا.

٧٥- عميدی، سيد عميد الدين بن محمد اعرج حسينی، كنز الفوائد في حل مشكلات القواعد، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم،١٤١٦ق.

٧٦- قطب الدين، سعيد بن عبدالله، فقه القرآن، راوندی، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشی نجفی،١٤٠٥ق.

٧٧- كركی، محقق ثانی، علی بن حسين، جامع المقاصد في شرح القواعد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام،١٤١٤ق.

٧٨- همو، رسائل المحقق الكركي، عاملی، قم: كتابخانه آية الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی،١٤٠٩ق.

٧٩- كوفی، محمد بن محمد اشعث، الجعفريات- الأشعثيات ، تهران: مكتبة نينوى الحديثة،بی تا.

٨٠- كيدری، قطب الدين، محمد بن حسين، إصباح الشيعة بمصباح الشريعة، قم: مؤسسه امام صادق عليه السلام،١٤١٦ق.

٨١- گيلانی، ميرزای قمّی، ابو القاسم بن محمد حسن، جامع الشتات في أجوبة السؤالات، تهران: مؤسسه كيهان،١٤١٣ق.

٨٢- منسوب به امام رضا، علی بن موسی عليهما السلام، الفقه- فقه الرضا، مشهد: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤٠٦ ق.

٨٣- مفاتيح الشرائع، فيض كاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشی نجفی،بی تا.

٨٤- مفيد، محمّد بن محمد بن نعمان عكبری، المسائل الصاغانية،كنگره جهانی هزاره شيخ مفيد- رحمة الله عليه،قم،١٤١٣ق.

٨٥- همو، المسائل الطوسية- المسائل التي سألها أبو جعفر الطوسي، كنگره جهانی هزاره شيخ مفيد- رحمة الله عليه، قم،١٤١٣ق.

٨٦- مراغی، سيد مير عبد الفتاح بن علی حسينی، العناوين الفقهية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم،١٤١٧ق.

٨٧- مير داماد، محمّد باقر حسينی، سيد جمال الدين ميرداماد، السبع الشداد، تهران،١٣٩٧ق.

٨٨- نجفی، كاشف الغطاء،جعفر بن خضر مالكی، كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء، قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامی حوزه علميه قم،١٤٢٢ق.

٨٩- نجفی، كاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة- كتاب الإجارة، نجف اشرف: مؤسسه كاشف الغطاء،١٤٢٢ق.

٩٠- نراقی، مولی محمد مهدی بن ابی ذر، لوامع الأحكام في فقه شريعة الإسلام، قم، بی تا.

٩١- نراقی، مولی احمد بن محمد، عوائد الأيام في بيان قواعد الأحكام و مهمات مسائل الحلال و الحرام،قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامی حوزه علميه قم،١٤١٧ق.

٩٢- همو، مستند الشيعة في أحكام الشريعة، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام،١٤١٥ق.

٩٣- نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، جواهر الكلام في شرح شرائع الإسلام، بيروت: دار إحياء التراث العربي،١٤٠٤ق.

٩٤- يزدی، سيد محمد كاظم طباطبايی، حاشية المكاسب، قم: مؤسسه اسماعيليان،١٤٢١ق.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1394.9.17.6.1]